

ADAM POMIECIŃSKI*, MOUSTAPHA SALL**

Obrzędy i rytuały inicjacyjne w Casamance (Senegal). Analiza etnohistoryczna

Initiation Rites and Rituals in Casamance (Senegal). Ethnohistorical Analysis

Abstrakt

W artykule przedstawiono wybrane elementy organizacji społecznej i kulturowej niektórych grup (Baynounk i Diola) żyjących obecnie w Casamance, regionie położonym w południowo-zachodniej części Senegalu. Na podstawie danych historycznych oraz antropologicznych ukazano chronologię osadnictwa w regionie oraz jego specyfikę. Owa „specyfika” interpretowana jest przez pryzmat obrzędów i rytuałów inicjacyjnych (także przedinicjacyjnych) u Baynounk i Diola. Rytuały te mają istotne znaczenie w kontekście kulturowych różnic, które podnoszone są w sytuacji konfliktu i dążenia do separatystycznych mieszkańców Casamance. Są one wciąż bardzo żywe, pomimo zachodzących procesów modernizacyjnych wzmocniając ich tożsamości regionalne. Tekst oparty został na dostępnych źródłach historycznych oraz materiałach etnograficznych pozyskanych podczas kilku wyjazdów terenowych do Casamance w Senegalu.

Słowa kluczowe: obrzędy, rytuały, Casamance, Senegal, Baynounk, Diola

Abstract

This article presents selected elements of the social and cultural organization of some groups (Baynounk and Diola) currently living in Casamance, a region in the southwestern part of Senegal. Based on ethnohistorical and anthropological data, it presents the chronology of settlement in the region and its specificity. This “specificity” is interpreted through the prism of initiation rites and rituals (including pre-initiation) in Baynounk and Diola. These rituals are important in the context of cultural differences

* Dr hab. Adam Pomieciński, prof. UAM – Instytut Antropologii i Etnologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, e-mail: adpom@amu.edu.pl, ORCID: 0000-0002-1788-1065.

** Prof. dr Moustapha Sall – Katedra Historii, Uniwersytet Cheikh Anta Diop w Dakarze, Senegal, e-mail: moustapha.sall@ucad.edu.sn.

that arise in the context of conflict and separatist aspirations of the inhabitants of Casamance. They are still very much alive, and despite the ongoing modernization processes, they strengthen their regional identities. This paper is based on available historical sources and ethnographic materials obtained during several research trips to Casamance in Senegal.

Keywords: rites, rituals, Casamance, Senegal, Baynound, Diola

Region Casamance w Senegalu jest tygłem cywilizacji, w którym ze względu na szczególnie warunki ekologiczne (żyźność gleb, obfitość opadów deszczu, obecność dużych rzek i wielu kanałów) osiedliło się kilka grup etnicznych, między innymi takich jak: Baynound, Mandingo, Diola, Sereer, Wolof, Balantes, Fulbe, Manjaques, Mancagnes czy Arame. W dłuższej perspektywie różne fale osadnicze stworzyły tam wielokulturową mozaikę. Analiza tej dynamiki kulturowej była przedmiotem podejść (archeologicznych, historycznych, antropologicznych, językowych, geograficznych itp.), których wnioski nie są wyczerpujące i zbieżne. Rzeczywiście, krytyczny przegląd badań pokazuje, że wielowiekowa historia tego regionu, zajmującego bardzo ważne miejsce w problematyce antropologicznej kontynentu afrykańskiego, była różnie oceniana. Jego szczególna ekologia, wyjątkowy sposób organizacji społecznej, a przede wszystkim przywiązanie do zazdrośnie strzeżonej niezależności, zapewniły mu kilka kwantyfikacji. To „naukowe” dziedzictwo i w zasadzie nieznanomość kultur Casamance doprowadziły do konfliktu, który trwa od 1982 roku.

Przez dziesięciolecia współczesny Senegal doświadczał głębokiej niestabilności w swojej południowej części, czyli w tak zwanym naturalnym regionie Casamance. Kryzys ten, pierwotnie uważany za natury politycznej i gospodarczej, z biegiem lat przekształcił się w żądanie tożsamości. Zalecane rozwiązania konfliktu wykazały swoje ograniczenia, ponieważ przywiązywały niewielką wagę do czynników kulturowych. Lektura źródeł napięć w Casamance pokazuje, że partykularny regionalizm i kulturowa wyjątkowość mieszkańców stanowią wyróżniki, które definiują ten obszar w porównaniu z resztą kraju. Takie tezy głoszone są głównie pod przewodnictwem Diola, największej grupy etnicznej w Casamance. Poza ich politycznym charakterem mają one tę zaletę, że stawiają problem dotyczący stopnia wiedzy ludności, która zamieszkuje lub miała zamieszkiwać ten region. Co wiemy o historii osadnictwa tego regionu? Jak przebiegał proces zasiedlania? Czy dysponujemy precyzyjną sekwencją chronologiczną pozwalającą umiejscowić ślady osadnictwa w czasie? Wreszcie, jakie są cechy kulturowe tych populacji, które decydują dziś o specyfice Casamance?

Celem artykułu jest przedstawienie wybranych elementów organizacji społecznej i kulturowej niektórych grup (Baynound i Diola) żyjących obecnie w Casamance, regionie położonym w południowo-zachodniej części Senegalu. Niniejszy tekst napisany został na podstawie dostępnych danych historycznych prezentujących chronologię osadnictwa w regionie oraz danych antropolo-

gicznych i etnograficznych przybliżających kulturową specyfikę tego obszaru. Na tym tle szczególnie interesujące są dla nas rytuały i obrzędy inicjacyjne wybranych ludów, które – jak pisał Émile Durkheim – są wyrazem zbiorowych uczuć, dzięki którym społeczeństwo uzyskuje poczucie samoświadomości oraz wspólnoty¹. Naszym zdaniem bowiem obrzędy i rytuały u Diola czy Baynoundk pełnią istotne role wzmacniające poczucie świadomości grupowej, wspólnej historii oraz wyobrażeń o roli własnej kultury. Mają one szczególne znaczenie w kontekście kulturowych różnic, które podnoszone są w sytuacji konfliktu i dążeń separatystycznych mieszkańców Casamance. Oprócz zebranej literatury przedmiotu, którą wykorzystujemy w naszych analizach, odwołujemy się również do własnych spostrzeżeń terenowych w Casamance. Informacje na temat rytuałów i obrzędów gromadziliśmy na przestrzeni kilku lat, począwszy od 2016 roku. Dzięki temu zebraliśmy zróżnicowany materiał empiryczny składający się z pogłębionych wywiadów etnograficznych oraz obserwacji. Charakterystyki obrzędów, które znalazły się w tym tekście, są zatem w dużej mierze wynikiem zastosowanych etnograficznych metod terenowych. W okresie pomiędzy 2016 a 2020 rokiem każdy z nas kilkukrotnie miał okazję przebywać w Casamance. Ostatni wspólny wyjazd badawczy do tego regionu odbyliśmy w lutym 2020 roku. Tym samym tekst jest wierny metodzie etnologicznej i kieruje nasze spojrzenie nie tylko ku tzw. tradycyjnym społecznościom Czarnego Łądu, ale również stara się odnosić do podstawowych reguł „utrzymywania” kultury i jej instytucji. Opisywane przez nas obrzędy i rytuały ciągle wymagają od badanych aktorów społecznych zbiorowych inwencji i dostosowań. Taka strategia, jak zauważyła Mariame Bodian, jest niezbędna do przekazywania tożsamości przyszłym pokoleniom². Najważniejsze jest jednak to, że pomimo zmian kulturowych analizowane rytuały i obrzędy odgrywają wciąż istotną rolę w tradycyjnych społecznościach Casamance.

Casamance – geografia i historia regionu

Naturalny region Casamance graniczy z Gambią od północy, Oceanem Atlantyckim od zachodu, Gwineą i Gwineą Bissau od południa oraz regionem Tambacounda od wschodu. Obejmuje trzy obszary: Górną Casamance (fr. *la Haute Casamance*), gdzie dominują różnorodne grupy Fulanów (Fulbe), Środkową Casamance (fr. *la Moyenne Casamance*) z grupami ludności głównie należącymi do Mandingo (Soocé) i Dolną Casamance (fr. *la Basse Casamance*),

¹ É. Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, tłum. A. Zadrożyńska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1990.

² M. Bodian, *Le lien diasporique à l'épreuve de la transformation des rituels chez les immigrés diola en Europe*, „Hommes & Migrations” 2021, nr 1 (1332), s. 189–196.

zamieszkałą przez kilka podgrup Diola. Rzeka Casamance, nosząca tę samą nazwę co region, posiada długość 300 km i ma swoje źródło w Saré Baïdo, na wysokości 50 m n.p.m., pomiędzy Fafékourou i Vélingara. Źródła pisane wskazują, że słowo „Casamance” pochodzi od portugalskich słów „Casa-Mansa” oznaczających rzekę „Króla Kasy”³. Kasa lub Cassas to jedna z grup Baynunk, która kontrolowała region do końca XVI i na początku XVII wieku.

Jeśli chodzi o historię, badania archeologiczne przeprowadzone w latach 70. XX wieku w Górnej Casamance ujawniły różnorodne materiały (odłamki naczyń ceramicznych, muszle, żelazo, szczątki zwierzęce, ziarna ryżu itp.) i pozwoliły zidentyfikować cztery fazy rozwoju osadnictwa, które rozciąga się na przestrzeni 19 wieków⁴. Pierwsi niezidentyfikowani mieszkańcy, którzy przybyli ze wschodu, podążając za bogatymi równinami aluwialnymi rzeki Casamance i jej dopływów, zajmowali się uprawą ryżu na sucho, hodowlą dużych przeżuwaczy, ale nie eksploatowali produktów rybołówstwa. Od III wieku n.e. na tym obszarze osiedlały się grupy wykazujące analogie do obecnych populacji Diola, które wprowadziły zbiór mięczaków i nawadnianą uprawę ryżu, zdobywając ziemię na namorzynach⁵. Ten wniosek archeologiczny nie pokrywa się chronologicznie z opisami badaczy europejskich⁶, historyków⁷, antropologów⁸, geografów⁹ i lingwistów¹⁰, którzy uważają, że Diola nie są rodzimą ludnością dla tego regionu. Diola przybyli tutaj ze wschodu, południa i środkowego zachodu, aby skolonizować swoje obecne ziemie z XVII–XVIII wieku. Jednakże niezależ-

³ H. Hecquard, *Voyage sur la côte et dans l'intérieur de l'Afrique occidentale*, Imprimerie Bénard et Cie, Paryż 1855, s. 114.

⁴ O.L. de Sapir, *Shell Middens of Lower Casamance and Problems of Diola Protohistory*, „West African Journal of Archaeology” 1971, no. 1, s. 23–54.

⁵ Tamże, s. 23 i inne.

⁶ H. Hecquard, *Voyage sur la côte...*; J.L. Bérenger-Féraud, *Les peuplades de la Sénégambie: histoire, ethnographie, mœurs et coutumes, légendes, etc.*, E. Leroux, Paryż 1879; C. Schefer, *Cada Mosto (Alvise de). Relation des voyages à la côte occidentale d'Afrique (1445–1471)*, E. Leroux, Paryż 1895; Dr. Maclaud, *Notes anthropologiques sur les Diola de la Casamance*, „L'Anthropologie” 1907, nr 18, s. 69–98.

⁷ A.M. Diagne, *Notes sur les coutumes des Diola du Fogny Oriental*, „Bulletin de l'Enseignement de l'AOF” 1933, nr 83, s. 5–192; C. Roche, *Conquête et résistance des peuples de Casamance*, NEA, Dakar 1976; J. Boulègue, *L'ancien royaume du Kasa (Casamance)*, „BIFAN” 1980, nr 42 (3), s. 475–486; M. Mané, *Contribution à l'histoire du Kaabu, des origines au XIXe siècle*, „BIFAN” 1878, nr B 40/1, s. 87–159.

⁸ L.V. Thomas, *Les Diola. Essai d'analyse fonctionnelle sur une population de Basse Casamance*, IFAN, Dakar 1959; C. Becker, V. Martin, *Essai sur l'histoire du Saaloum*, „Revue Sénégalaise d'Histoire” 1981, nr 1 (2), s. 3–24;

⁹ P. Péliissier, *Les paysans du Sénégal. Les civilisations agraires du Cayor à la Casamance*, Imprimerie Fabrègue, Saint Yrieix 1966.

¹⁰ C. de Lespinay, *La disparition de la langue Baynunk: fin d'un peuple ou processus irréversible*, „Centre de Recherches Africaines” 1987, nr 5, s. 2–29; C. de Lespinay, *Un lexique Bagnon-Floupe de la fin du XVIIe siècle: Apport à l'Histoire du Peuplement de la Casamance*, w: *Migrations Anciennes et Peuplement Actuel des Côtes Guinéennes*, red. G. Gaillard, L'Harmattan, Paryż, s. 193–213.

nie od punktu wyjścia, badania są zgodne co do przypisywania wcześniejszego osadnictwa w regionie dużej grupie Baynounk. Poszczególne podgrupy tworzące tę grupę odegrały bardzo ważną rolę polityczną i gospodarczą, zwłaszcza na szlakach handlowych łączących Rio Cacheu, Casamance i Gambię.

Od XIII wieku ludność Mandingo, pochodząca z serca Imperium Mali, rozpoczęła wielkie migracje i stopniowo zakładała podmioty polityczne w Finistère. Osiedlając się na terytoriach wokół rzeki Gambii, wchłonęli rdzenną ludność. Sytuacja ta utrzymywała się aż do przybycia Europejczyków w XV–XVI wieku. Portugalczycy w ramach swojej działalności handlowej włączyli się w ważną sieć handlu dalekosiężnego założoną przez Baynounk – inicjatorów cotygodniowych targów, które gromadziły tysiące ludzi należących do kilku grup kulturowych¹¹. Znaczenie tego handlu doprowadziło do powstania kilku wiosek wzdłuż dwóch głównych dróg wodnych (rzek Gambia i Casamance). Z tego kontaktu narodziły się trzy potężne ośrodki gospodarcze, polityczne i wielokulturowe (Kasa, Geregja-Fogny i Vintang), kontrolowane przez „Krółów” Baynounk¹². Jednak pomimo tego monopolu gospodarczego Baynounk nie rozwinęli kultury militarnej. Dlatego z łatwością zostali zdominowani przez Mandingo i Diola. Ta regionalna zmiana społeczno-polityczna towarzyszyła upadkowi potęgi Portugalii na korzyść Anglików i Francuzów oraz uwydatnieniu się atlantyckiego handlu niewolnikami w XVII wieku¹³. Różne najazdy i asymilacje spowodowały stopniową utratę tożsamości językowej i kulturowej wśród ludności Baynounk. „Ocaleni” zamieszkują obecnie kilka wiosek rozsianych po dwóch obszarach Diola i Mandingo¹⁴. Ich cechy kulturowe są dziś kojarzone zarówno z populacjami Diola¹⁵, jak i Mandingo, Balante itp.

Analiza danych językowych wykazała, że Baynounk jako pierwsi zajęli się uprawą ryżu zalewowego, hodowlą bydła i żegluga. Materialnym dowodem tych zachowań gospodarczych, kulturowych i społeczno-politycznych są m.in. łopata Baynounk (*gubik*), ryż (*mano*), palma (*sibekel*), łódź wiosłowa (*bijanna*), maski noszone podczas ceremonii (*kumpo*) oraz czapki (*rangoka*) koloru czerwonego,

¹¹ T. Monod, T. da Mota, R. Mauny, *Description de la Côte Occidentale d'Afrique (Sénégal au Cap de Monte, Archipels) par Valentin Fernandes (1506–1510)*, Bissau 1951; G. Brooks, *Landlords and Strangers: Ecology, Society and Trade in Western Africa, 1000–1630*, Westview Press, Boulder, Colo 1993; P. Mark, *Les Portugais de la Sénégambie et de Bissau. Identité et architecture*, w: *Migrations Anciennes et Peuplement Actuel des Côtes Guinéennes*, red. G. Gaillard, L'Harmattan, Paryż 2000, s. 467–485.

¹² P. Mark, *Les Portugais de la Sénégambie et de Bissau. Identité et...*, s. 475.

¹³ S. Bühnen, *Place Names and Historical Source: An Introduction with Examples From Southern Senegambia and Germany*, „History of Africa” 1992, no. 19, s. 45–110.

¹⁴ C. Roche, *Conquête et résistance des peuples de Casamance...*; C. Roche, *Histoire de la Casamance. Conquête et résistance: 1850–1920*, Karthala, Paryż 1985.

¹⁵ L.V. Thomas, *Les Diola. Essai d'analyse fonctionnelle sur une population...*; P. Pélissier, *Les paysans du Sénégal. Les civilisations agraires...*

będące znakiem władzy i noszone przez królów i dostojników „Unam”¹⁶. Badania etnograficzne i obserwacje praktyk kulturowych przeprowadzone w Djibonker, Niamone, Agnack, Niabina i Gonoum zmierzają w tym samym kierunku i podkreślają jednocześnie, że każda podgrupa wykształciła zauważalną tożsamość terytorialną poprzez ceremonie rytualne (pogrzeby z udziałem maski *kossé* wśród Baynounk Gujahëer z Niabina, Agnack, Gonoum; maski *kumpo* wśród Gunyamalo z Niamone i Tobor oraz *ësiin* wśród Gubahëer z Djibonker). Analiza aspektów kulturowych potwierdza twierdzenie o wpływie kulturowym dawnych populacji związanych z grupą Baynounk. Populacje Diola (wszystkie podgrupy socjolingwistyczne włącznie) przejęły większość ceremonii rytualnych i kulturowych swoich poprzedników, w tym organizację inicjacji (*kacinen*, *bukut* itp.) i ich przejawy materialne¹⁷.

W tym miejscu warto jeszcze zwrócić uwagę na dwie kwestie etnohistoryczne, które stanowią o pewnej odrębnej kwalifikacji kulturowej regionu Casamance. Pomimo iż region ten zamieszkuje kilka grup etnicznych, to największą – jak wspomnieliśmy wcześniej – stanowią Diola, ponad 60% całej populacji, natomiast Wolof, którzy są największą grupą etniczną w całym Senegal, stanowią tutaj zaledwie 5% społeczeństwa. Większość mieszkańców identyfikuje się z islamem, jednak około 17% ludności to chrześcijanie (głównie Ziguinchor i Kolda), co sprawia, że Casamance odznacza się najwyższym odsetkiem chrześcijan względem reszty kraju¹⁸. Pomimo rozwoju religii uniwersalistycznych wiele grup etnicznych praktykuje lokalne wierzenia. Przywiązanie do odrębności kulturowej silnie dało o sobie znać w latach 80. XX wieku, kiedy utworzony został separatystyczny Ruch Demokratycznych Sił Casamance (fr. *Mouvement des Forces Démocratiques de la Casamance* – MFDC), zorganizowany przez Diola. Zwolennicy ruchu domagali się oderwania regionu od Senegal, co doprowadziło do wielu aresztowań i w efekcie krwawych walk. W 1990 roku MFDC zaatakował kilka lokalizacji budynków administracyjnych w regionie. Pod wpływem tych wydarzeń do Casamance wysłana została armia senegalska, a walki trwały do 1993 roku. Zawieszenie broni zostało zerwane dwa lata później. W konflikcie tym zginęło wielu cywilów, a także wielu musiało uciekać. Kolejne próby zawieszenia broni kończyły się niepowodzeniami, a gwałtowne

¹⁶ C. de Lespinay, *La disparition de la langue Baynunk...*, s. 2–29.

¹⁷ M. Sall, *Les réseaux commerciaux baynounk en Sénégalie (Afrique de l'Ouest) du VIIIe au XVIIe siècle*, w: *The Sea in History. The Medieval World. La mer dans l'histoire. Le moyen-âge*, red. M. Balard, C. Buchet, Boydell & Brewer Incorporated, Rochester 2017, s. 654–666; M. Sall, *Histoire et Archéologie du peuplement Baynounk en Basse-Casamance (Sud-Ouest, Sénégal)*, w: *La construction historique de l'espace du Sénégal XIe-XVIIe siècle*, red. R. Fall, M. Fall, M. Mané, HGS Editions, Dakar 2019, s. 583–601.

¹⁸ A. Pomieciński, R. Vorbrich, *Człowiek i piroga. Rybołówstwo rzemieślnicze w Senegal, Muzeum Etnograficzne w Toruniu, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań–Toruń 2021, s. 26.*

walki toczyły się do początków XXI wieku. Mimo podpisanego porozumienia pokojowego w 2004 roku napięcie w regionie wciąż utrzymuje się na wysokim poziomie¹⁹.

Organizacja społeczno-gospodarcza Diola i Baynound

Populacje Diola i Baynound badane w Casamance są opisywane jako społeczeństwa egalitarne, acefaliczne, bez żadnej prawdziwie ustalonej hierarchii społecznej. Oba społeczeństwa mają więc strukturę horyzontalną. Wszyscy ludzie są społecznie równi i nikt nie ma przywileju ani obowiązku zajmowania się określonymi funkcjami, które nadają mu ostateczne powołanie, oddające go do służby wspólnocie²⁰. Zawodowe struktury społeczne nie są w żaden sposób dziedziczone. Każdy może w wolnym czasie uczestniczyć w zajęciach, które lubi. Ta sama osoba może oddawać się rolnictwu, muzyce, tkactwu, rybołówstwu, garniarstwu, plecionkarstwu. Jednak w niektórych wioskach funkcjonują „Kasa” (Oussouye, Samatite, Batinière), których umownie można nazywać „Królami”. W społecznej praktyce postaci te są raczej kapłanami zapewniającymi pośrednictwo między mężczyznami a fetyszami (*Beukin*). Nie posiadają władzy politycznej, ale budzą strach ze względu na ich zażyłość z *Beukinami*. Otrzymują ofiary i czasami mają pola ryżowe, za których pracę odpowiedzialna jest lokalna społeczność. Oprócz regulowania życia społecznego, poprzez swój sakralny charakter, zapewniają porządek moralny i bronią materialnych interesów grupy.

Wśród tych populacji podstawową komórkę społeczną i ekonomiczną symbolizuje rodzina, w której władzę sprawuje patriarchy. Typ powiększony obejmuje kilka niezależnych gospodarstw domowych, które stanowią jednostki gospodarcze. Wszyscy członkowie tej samej rodziny biorą udział w zarządzaniu dobrami (polami ryżowymi i bydłem), które pozostają wspólne, z jasnym podziałem prac rolniczych. Mężczyzna uprawia i orze pola ryżowe, a kobieta, oprócz prac domowych, przesadza i zbiera ryż. Okręg tworzy stowarzyszenie różnych rodzin spokrewnionych lub mających powinowactwo. Współistnienie kilku dzielnic tworzy wieś. Jedność tych ostatnich nigdy nie jest gwarantowana, ponieważ dzielnice, często rozproszone, są dobrze zdefiniowanymi, ograniczonymi i autonomicznymi jednostkami terytorialnymi.

Na tym obszarze uprawa ryżu stanowi podstawę tożsamości zbiorowej. Wyznacza ona rytm całego życia społecznego, gospodarczego i religijnego.

¹⁹ M. Konarski, *Casamance – wojna księdza Senghora*, 21 luty 2008, Portal Spraw Zagranicznych, <https://psz.pl/116-bezpieczenstwo/maciej-konarski-casamance-wojna-ksiedza-senghora> (dostęp: 05.09.2023).

²⁰ P. Péliissier, *Les paysans du Sénégal. Les civilisations...*, s. 682.

Ryż jest podstawowym pożywieniem, który spożywany jest trzy razy dziennie. Jest także symbolem prestiżu, władzy i autorytetu dla tych, którzy mają go w dużych ilościach. Ta zasilana deszczem i zalewana wodami rzeki uprawa ryżu jest autentycznie afrykańska i istniała przed przybyciem Europejczyków do Casamance w XV wieku. Rzeczywiście, „Senegambia była wtórnym ośrodkiem rozprzestrzeniania się *Oryza Glaberrima* [ryżu afrykańskiego – autorzy], a główny ośrodek znajdował się gdzieś w pobliżu środkowego Nigru w epokach sięgających kilku tysięcy przed Chrystusem”²¹. Ten sposób upraw jest obecnie jednym z najbardziej wydajnych dzięki technice opartej na wykorzystaniu *kayendo*, czyli długiego szpadla doskonale przystosowanego do orania terenów podmokłych, którego „nie można znaleźć nigdzie indziej niż na południowych brzeżach rzeki”²².

Obok upraw ryżu zarówno Diola, jak i Baynounk zajmują się hodowlą stad bydła, które podobnie jak uprawy ryżu są wyznacznikiem prestiżu. Hodowane zwierzęta, rzadko sprzedawane, są głównie zarezerwowane na duże przyjęcia i ceremonie pogrzebowe. Baynounk podobnie jak Diola mówią o sobie jako o ludziach lasu, z którego czerpią siłę do życia. W lesie zapadają najważniejsze decyzje związane z funkcjonowaniem tych wspólnot. Przyroda jest święta dla Baynounk i Diola. Wiele miejsc w lesie jest miejscami uznanymi za świętą przestrzeń. To przeważnie tutaj odbywają się ceremonie rytualne związane z najważniejszymi etapami życia ludzi jak wejście w dorosłość czy obrzezanie.

Obrzędy i rytuały w Casamance

W Casamance ludzie pozostają bardzo przywiązani do religii tego kraju. Ich społeczeństwem rządzi zestaw programów religijnych, politycznych, gospodarczych i społecznych. W ten sposób, od życia ziemskiego do życia pozagrobowego, święte ceremonie przerywają profanum i codzienne cykle ich egzystencji. Diola i Baynounk są muzułmanami lub chrześcijanami, ale wciąż pozostają animistami. Corocznie organizowanych jest kilka wydarzeń kulturowych mających na celu wzmocnienie spójności społecznej. Wśród nich możemy wymienić między innymi obrządek *kañaalen* (*kanaleen*), *ėsin* u Baynounk Gubahęer (wioska Djibonker, przy drodze prowadzącej do kurortu turystycznego Cap-Skirring), *kacinen* u ich sąsiadów Diola Bayotte (wsie Etome i Nyassia) i Bandal (wioski Enampor, Kamobeul) oraz wielką inicjację *rankub* i *bukut*.

Szczególnie w Dolnej Casamance ludzie przywiązują ogromną, wręcz obsesyjną wagę do płodności, zarówno w przypadku ziemi, jak i kobiet. Rzeczywiście,

²¹ O.L. de Sapir, *Shell middens of Lower Casamance...*, s. 48.

²² P. Pélissier, *Les paysans du Sénégal. Les civilisations...*, s. 714.

żyzną ziemię zdolną do upraw dużych ilości ryżu zdobywa się między innymi dzięki błogosławieństwu *Beukin*, czyli duchów związanych z kultem przodków. W XVI–XVII wieku wojownicy Diola, którzy najechali ten region, wyparli i zasymilowali Baynounk, zawsze dbali o integrację tych elementów kulturowych²³. Za każdym razem, gdy najeżdżano jakąś wioskę należącą do Baynounk, zwycięzcy monopolizowali pola ryżowe, ale także duchy opiekuńcze, które miały strzec ich zasobów. Zostawały one włączone w krąg własnych duchów, aby uzyskać zbieżność gwarantującą płodność. Dla utrwalenia tej obfitości nowe wsie nie wahały się przystąpić do wojny, aby przelać „krew oczyszczającą i zapładniającą”.

Uwaga skupiona była nie tylko na żyznej i mistycznie pielęgnowanej ziemi, ale również na prokreacji kobiet. Stąd rytuał kobiet nazywany *kañaalen*. Dotyczy on kobiet, które nie mogą zająć w ciążę lub mają skłonności do utraty dzieci. Uważane są za ofiary złych duchów. Aby pomóc im wyleczyć się z tej klątwy, zostają przeniesione ze wspólnoty małżeńskiej do innej rodziny mieszkającej w innej dzielnicy lub wiosce. W miejscowościach przyjmujących są one powierzone albo starszyźnie wioski, albo stowarzyszeniom mężczyzn i kobiet, którzy są odpowiedzialni za ich ochronę i pomoc w uzdrowieniu z prześladowanej ich klątwy. Oprócz wygnania w celu zatarcia śladów zmieniają także nazwiska.

Fot. 1a i b. Kobiety *kañaalen* noszące symbole płodności²⁴

²³ C. Roche, *Histoire de la Casamance. Conquête...*, s. 29 i inne.

²⁴ Autorem wszystkich zdjęć zamieszczonych w artykule jest Moustapha Sall.

Ich mężowie często je odwiedzają, a gdy już urodzi się dziecko, nadawane jest mu pospolite, a nawet wulgarne imię. Kobieta i jej dziecko odnajdują swoją prawdziwą tożsamość i powracają do wioski, z której pochodzą, dopiero gdy zostaną wyleczone.

Baynounk i Diola przypisują dużą wagę rytuałom przedinicjacyjnym. Należą do nich wymienione wcześniej *ėsin* u Baynounk Gubahęer oraz *kacinen* u Diola Bayotte i Bandial. *Ĕsin* to ceremonia inicjacji kulturowej i religijnej obchodzona tylko w latach nieparzystych. Akcja rozgrywa się w sekretnym miejscu w lesie. Każdy kandydat za swój udział w tym rytuale i ceremonii religijnej ofiarowuje fasolę, snopy ryżu (*iņas*), wino palmowe (*kuno*), tykwę, proso (*basit*), kurczaka (*raŋkuloox/ńaŋkuloox*) oraz orzechy palmowe. Oprócz tych ofiar ma także obowiązek przekazać ryż i wino palmowe kobietom, które pozostały w domu.

Ceremonia trwa trzy dni. Dzień wcześniej wieś przyjmuje gości z różnych stron. Pieśni i tańce ożywiają wieś, a ludzie piją napoje (głównie wino palmowe) aż do świtu. We wskazanym dniu miejsce, w którym odbędzie się ceremonia, musi zostać posprzątane wyłącznie przez mistrza ceremonii w asyście jednego z jego braci. Następnie kandydaci z ogolonymi głowami, odkrytą klatką piersiową, ubierają czarne przepaski biodrowe (*tėbėn teni anuba*). *Tėbėn teni anuba*, niezależnie od wieku, są przenoszeni na plecach w celu dotarcia do sekretnego miejsca. Procesji tej towarzyszą pieśni i tańce. Tam, pod nadzorem odpowiednich opiekunów, nie wolno im jeść ani pić aż do zakończenia inicjacji. Oprócz ich odosobnienia, po drugiej stronie, w pomieszczeniu, w którym znajduje się ołtarz, zarezerwowane jest specjalne miejsce do gotowania, którym zajmują się wyłącznie mężczyźni już wtajemniczeni. W tym miejscu kucharze muszą tłuc snopy ryżu i prosa, miażdżyć kiście orzechów palmowych, zabijać i oskubywać koguty. Mogą im pomagać małe dziewczynki (nieletnie, które nie miały jeszcze okresu). Do tej kultowej kuchni używa się specjalnej ceramiki zwanej *ahanaj* (*bihan*) i łyżek wykonanych z gałęzi *rėnier* (rodzaj palmy winnej). Te przedmioty określa się mianem *jalehan* i zaraz po użyciu są one wyrzucane. Inny, dość odległy zakątek zarezerwowany jest dla kobiet, które w tym samym czasie przygotowują ryż z wieprzowiną i rybą. To właśnie po tym rytuale wtajemniczeni przerywają swoją dietę i spożywają ryż z dodatkiem żołądków kurczaków złożonych w ofierze, podawanych w dużym drewnianym pojemniku. Strażnicy ceremonii zostają nagrodzeni obfitym posiłkiem ozdobionym fasolą i karafką wina palmowego. Od tej chwili wszyscy wtajemniczeni są przygotowani na przyszlą wielką inicjację *raŋkub* (Baynounk)/*bukut* (Diola).

Trzeciego dnia organizowane jest duże zgromadzenie folklorystyczne. Przy jednoczesnym rytmie tańców *jibas* i *jilepeń*, uczestnicy popijają duże ilości wina palmowego (*kuno*). Te pieśni i tańce nie są zwykłymi chwilami odwrócenia uwagi. Chodzi o obcowanie z siłami nadprzyrodzonymi, o skuteczną formę ucieleśnienia komunikacji z duchami słowem i czynem. *Jibas* jest tańcem za-

Fot. 2. Uczestnicy ceremonii przedinicjacyjnej *ėsin* (Baynounk Gubahėer)

Fot. 3. Kobiety w trakcie przygotowań do *kacinen* (Diola Bandial)

rezerwowanym dla mężczyzn, który polega na wykonywaniu coraz szybszych małych skoków, aż do lądowania na palcach, trzymając kij obiema rękami jako wsparcie. *Jilepeñ* z kolei polega na podnoszeniu stóp jedna po drugiej i rytmicznym opadaniu na pięty. Identyczna ceremonia, zwana *kacinén*, *battin* lub *ësin* organizowana jest również co dwa lata (niekiedy nawet co roku) wśród Diola Bandial i Diola Bayotte.

Jak zaznaczyliśmy wcześniej, zasadniczym celem wszystkich tych obrzędów przedinicjacyjnych jest przygotowanie młodych ludzi do wielkiej inicjacji, zwanej potocznie *ranjub* wśród Baynounków i *bukut* wśród Dioli. Warto podkreślić, że te jednorodne praktyki można spotkać tylko na południe od rzeki Casamance. Na północ od rzeki, w kierunku Gambii, w rejonie Diola Fogny, ustalenie daty inicjacji przez daną wieś (*futabor*) odbywa się dwa lata wcześniej, podczas ceremonii zwanej *foutaboraf*. Polega ona na przygotowaniu *bounkay*, napoju na bazie mąki ryżowej lub jaglanej i ziół, z zachowaniem określonej hierarchii. Na początku cała wieś uroczysto bierze udział w jego produkcji. Po przygotowaniu *bounkay* spożywany jest w domu mistrza ceremonii, do którego sukcesywnie zapraszane są kolejne domostwa. Na zakończenie uroczystości, które mogą trwać nawet dłużej niż dwa tygodnie, ustalana jest data wielkiej męskiej inicjacji *bukut*.

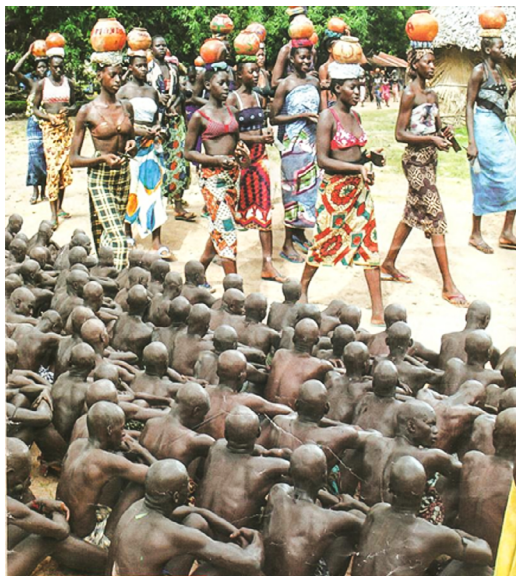
Jeśli chodzi o *ranjub* (Baynounk) lub *bukut* (Diola) jest to najważniejsza święta ceremonia w Casamance. Ma na celu „potwierdzenie męskiej tożsamości w odniesieniu do kobiecego świata”²⁵ i zapewnienie zbiorowego przetrwania grupy. Pierwotnym wydarzeniem był *kahat*, publiczna inicjacja, która została zabroniona przez kolonialną administrację. To właśnie w następstwie wstrząsów społeczno-politycznych, gospodarczych i religijnych spowodowanych wpływami muzułmańskimi takich grup jak Mandingo oraz penetracją lądu przez Francuzów w XIX wieku, Diola wprowadzili *bukut*, tajne i ezoteryczne wydarzenie w celu zachowania jednorodności kulturowej grupy. *Bukut* pozwala młodym ludziom zintegrować się z kręgiem dorosłych.

Młodzi ludzie w wieku od 18 do 30 lat gromadzą się w lesie zwanym „Świątym Lasem”, gdzie przez miesiąc, a czasami dłużej pozostają odcięci od świata zewnętrznego. W ten sposób otrzymują niezbędną lekcję do tego, aby stawić czoła niebezpieczeństwu i wzmacniać poczucie przynależności do wspólnoty.

Zakończenie tej inicjacji obchodzone jest niezwykle uroczysto. Każda głowa rodziny ma obowiązek zabić byka i ugotować dużo ryżu (według niektórych nawet 100 kg) na cześć każdego ze swoich synów, którzy wzięli udział w inicjacji. W niektórych wioskach *bukut* kończy się wypuszczeniem *Kankurang*, postaci ubranej w liście i maskę z kory, wyposażonej w dwie maczety. *Kankurang* uosabia duchowego przewodnika, odpędzającego złe duchy i strzegącego porządku

²⁵ C. Roche, *Histoire de la Casamance. Conquête...*, s. 39.

Fot. 4a i b. Przygotowania do powrotu ze „Świętego Lasu” w trakcie *bukut* (po lewej) oraz *Kankurang* ze swoimi atrybutami (odzież z kory i dwie maczety)

społecznego. W przypadku *Kankurang* nie można oddzielić aspektów religijnych i mistycznych od dydaktycznych.

W społecznościach zamieszkujących Casamance obrzędy inicjacyjne i związane z nimi rytuały są wciąż bardzo żywe. Pełnią one szereg funkcji społecznych: wzmacniają tożsamość jednostek i całych grup, regulują sfery sacrum i profanum, podtrzymują ciągłość pokoleniową. Rytuały te – o czym chcielibyśmy na koniec tylko wspomnieć – odgrywały i ciągle jeszcze odgrywają pewną rolę w konflikcie o autonomię Casamance. Świadczy to o dynamice obrzędów inicjacyjnych i ich swoistej „modernizacji”. Na początku działań wojennych mistyczne rytuały pomagały w przygotowaniu się do wojny żołnierzy separatystycznego ruchu MFDC: „Przysięgi zostały zapieczone w lesie, zanim wojownicy udali się do buszu. «Ludzie byli wysyłani wszędzie tam, gdzie występowały fetysze, aby przygotować się do przystąpienia do konfliktu»²⁶. *Bukut* wprowadzało istotne wartości wzmacniające poczucie niezależności, o którą zaczęła toczyć się wojna.

²⁶ A. Ndiaye, *Casamance: le pouvoir des femmes du bois sacré*, „Le Monde Afrique” 2015, https://www.lemonde.fr/afrique/article/2015/12/16/casamance-le-pouvoir-des-femmes-du-bois-sacre-3-3_4833051_3212.html (dostęp: 10.09.2023).

Uwagi końcowe

Większość badaczy, którzy przebywali i pracowali w Casamance, ograniczyła się do odnotowania różnych sposobów wyrażania tożsamości, nie kwestionując najpierw procesu historycznego, kulturowego i językowego, który doprowadził do tego stanu rzeczy. Oddzielone od siebie badania nie pozwoliły na wyjaśnienie złożoności długiej ewolucji historii osadnictwa i tożsamości tego regionu. Staraliśmy się, poprzez podejście etnohistoryczne łączyć w całość wszystkie informacje zawarte w obiektach kultury materialnej, źródłach historycznych, dyskursach i obserwowanych zachowaniach u Baynounk czy Diola, aby lepiej zrozumieć dynamikę kultury wynikającą z interakcji społecznych. Wynika z tego, że w okresie przedkolonialnym Casamance, które zachowało pewną specyfikę ekologiczną i kulturową, związaną między innymi z gęstym lasem, systemem społecznym i przejawami kulturowymi (święta wiejskie), nigdy nie było zamieszkałe przez społeczeństwa skrajnie antagonistyczne, anarchiczne i izolowane. Tyle charakterystyk opisanych w okresie kolonialnym i stale podejmowanych we współczesnych badaniach. Nie należy bowiem przekładać zgoła uproszczonych sądów na współczesne opisy rytualnych praktyk społecznych. Rzeczywiście, pomimo różnorodności językowej obserwowanej pomiędzy różnymi podgrupami Diola (czy te dialekty nie są ze sobą powiązane, ponieważ wszyscy Diola potrafią się nawzajem zrozumieć?), Baynounk i innymi, faktem pozostaje, że mają oni regionalną tożsamość kulturową. Pewne podobieństwa językowe i dialektyczne świadczą wszakże o wspólnej świadomości kulturowej, która realizuje się w odgrywanych obrzędach i rytuałach. Obraz świata – jak niegdyś określił to Claude Lévi-Strauss w książce *La pensée sauvage*²⁷ – kształtowany jest przez struktury myślenia magicznego, które zawsze będą uzasadniane w „języku” właściwym dla określonej epoki, religii, kultury. Obrzędy i rytuały odtwarzane, ale jednocześnie redefiniowane wskazują, że społeczny nacisk oraz konieczność zmian nie wykluczają się wzajemnie, a pod pewnymi względami nawet wzajemnie się uzupełniają. Są one fizyczną i symboliczną przestrzenią, w której integruje się szereg zbiorowych oraz indywidualnych doświadczeń. Obrzędy przedinicyjne i inicjacyjne u Baynounk oraz Diola pozwalają zdefiniować własną tożsamość kulturową, a także zakreślić w ten sposób granice dla swoich społeczności lokalnych. Jak napisał Peter Mark, wydaje się nawet, że podchodzą oni do kwestii tożsamości w sposób świadomie refleksyjny²⁸. Lekcja jest taka, że granica związana z różnorodnością nie jest barierą, ale raczej

²⁷ Książka ta została wydana we Francji w 1962 roku. W Polsce jej tytuł został przetłumaczony na *Myśl nieoswojona*; C. Lévi-Strauss, *Myśl nieoswojona*, tłum. A. Zajączkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1969.

²⁸ P. Mark, *Art, Ritual, and Folklore: Dance and Cultural Identity among the Peoples of the Casamance*, „Cahiers d'études africaines”, nr 136 (34), s. 564–565.

stykiem interakcji kulturowych, wymian, zapożyczeń, manipulacji, negocjacji i konstruowania tożsamości²⁹.

Bibliografia

- Becker C., Martin V., *Essai sur l'histoire du Saaloum*, „Revue Sénégalaise d'Histoire” 1981, nr 1 (2), s. 3–24.
- Bérenger-Féraud J.L., *Les peuplades de la Sénégambie: histoire, ethnographie, mœurs et coutumes, légendes, etc.*, E. Leroux, Paryż 1879.
- Bodian M., *Le lien diasporique à l'épreuve de la transformation des rituels chez les immigrés diola en Europe*, „Hommes & Migrations” 2021, nr 1 (1332), s. 189–196.
- Boulègue J., *L'ancien royaume du Kasa (Casamance)*, „BIFAN” 1980, nr 42 (3), s. 475–486.
- Brooks G., *Landlords and Strangers: Ecology, Society and Trade in Western Africa, 1000–1630*, Westview Press, Boulder, Colo 1993.
- Bühnen S., *Place Names and Historical Source: An Introduction with Examples From Southern Senegambia and Germany*, „History of Africa” 1992, no. 19, s. 45–110.
- de Lespinay C., *La disparition de la langue Baynunk: fin d'un peuple ou processus irréversible*, „Centre de Recherches Africaines” 1987, nr 5, s. 2–29.
- de Lespinay C., *Un lexique Bagnon-Floupe de la fin du XVIIe siècle: Apport à l'Histoire du Peuplement de la Casamance*, w: *Migrations Anciennes et Peuplement Actuel des Côtes Guinéennes*, red. G. Gaillard, L'Harmattan, Paryż, s. 193–213.
- de Sapir O.L., *Shell Middens of Lower Casamance and Problems of Diola Protohistory*, „West African Journal of Archaeology” 1971, no. 1, s. 23–54.
- Diagne A.M., *Notes sur les coutumes des Diola du Fogny Oriental*, „Bulletin de l'Enseignement de l'AOF” 1933, nr 83, s. 85–192.
- Durkheim É., *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, tłum. A. Zadroznyńska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1990.
- Hecquard H., *Voyage sur la côte et dans l'intérieur de l'Afrique occidentale*, Imprimerie Bénard et Cie, Paryż 1855.
- Konarski M., *Casamance – wojna księdza Senghora*, 21 luty 2008, Portal Spraw Zagranicznych, <https://psz.pl/116-bezpieczenstwo/maciej-konarski-casamance-wojna-ksiedza-senghora> (dostęp: 05.09.2023).
- Lévi-Strauss C., *Mysł nieoswojona*, tłum. A. Zajączkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1969.
- Lightfoot K.G., Martinez A., *Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective*, „Annual Review of Anthropology” 1995, no. 24, s. 471–492.
- Maclaud Dr., *Notes anthropologiques sur les Diola de la Casamance*, „L'Anthropologie” 1907, nr 18, s. 69–98.
- Mané M., *Contribution à l'histoire du Kaabu, des origines au XIXe siècle*, „BIFAN” 1878, nr B 40/1, s. 87–159.
- Mark P., *Art, Ritual, and Folklore: Dance and Cultural Identity among the Peoples of the Casamance*, „Cahiers d'études africaines”, nr 136 (34), s. 563–584.
- Mark P., *Les Portugais de la Sénégambie et de Bissau. Identité et architecture*, w: *Migrations Anciennes et Peuplement Actuel des Côtes Guinéennes*, red. G. Gaillard, L'Harmattan, Paryż 2000, s. 467–485.

²⁹ K.G. Lightfoot, A. Martinez, *Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective*, „Annual Review of Anthropology” 1995, no. 24, s. 471–492.

- Monod T., da Mota T., Mauny R., *Description de la Côte Occidentale d'Afrique (Sénégal au Cap de Monte, Archipels) par Valentin Fernandes (1506–1510)*, Bissau 1951.
- Ndiaye A., *Casamance: le pouvoir des femmes du bois sacré*, „Le Monde Afrique” 2015, https://www.lemonde.fr/afrique/article/2015/12/16/casamance-le-pouvoir-des-femmes-du-bois-sacre-3-3_4833051_3212.html (dostęp: 10.09.2023).
- Pélissier P., *Les paysans du Sénégal. Les civilisations agraires du Cayor à la Casamance*, Imprimerie Fabrègue, Saint Yrieix 1966.
- Pomieciniński A., Vorbrich R., *Człowiek i piroga. Rybołówstwo rzemieślnicze w Senegalii*, Muzeum Etnograficzne w Toruniu, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań–Toruń 2021.
- Roche C., *Conquête et résistance des peuples de Casamance*, NEA, Dakar 1976.
- Roche C., *Histoire de la Casamance. Conquête et résistance: 1850–1920*, Karthala, Paryż 1985.
- Sall M., *Histoire et Archéologie du peuplement Baynound en Basse-Casamance (Sud-Ouest, Sénégal)*, w: *La construction historique de l'espace du Sénégal XIe-XVIIe siècle*, red. R. Fall, M. Fall, M. Mané, HGS Editions, Dakar 2019, s. 583–601.
- Sall M., *Les réseaux commerciaux baynound en Ségambie (Afrique de l'Ouest) du VIIIe au XVIIe siècle*, w: *The Sea in History. The Medieval World. La mer dans l'histoire. Le moyen-âge*, red. M. Balard, C. Buchet, Boydell & Brewer Incorporated, Rochester 2017, s. 654–666.
- Schefer C., *Cada Mosto (Alvise de). Relation des voyages à la côte occidentale d'Afrique (1445–1471)*, Leroux, Paryż 1895.
- Thomas L.V., *Les Diola. Essai d'analyse fonctionnelle sur une population de Basse Casamance*, IFAN, Dakar 1959.